

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-5>

ЗАГИБЕЛЬ ІЄРАРХІВ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРІАРХІЇ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

В'ячеслав Гордієнко,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (Умань, Україна)
ORCID ID: 0003-1133-4199
liskovets62@gmail.com*

Галина Гордієнко,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (Умань, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-2424-2410
galinagordienko@ukr.net*

Анотація. У статті проаналізовано обставини загибелі архієреїв, які залишалися в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії в період нацистської окупації, – митрополита Олексія (Громадського) і митрополита Сергія (Воскресенського). Висвітлено основні результати їхньої діяльності як очільників великих православних конфесій, що виникли в результаті релігійно-церковного відродження на окупованих територіях Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Зазначено, що, перебуваючи на чолі Автономної православної церкви в Україні, митрополит Олексій (Громадський), як і Екзарх Латвії й Естонії митрополит Віленський і Литовський Сергій (Воскресенський), незважаючи на небезпеку і тиск із боку окупантів і національного руху Опору, не допустили цілковитого відособлення православних парафій України і Балтії від Московського релігійно-церковного центру. Зазначено, що цей напрям діяльності архієреїв цілком відповідав радянським інтересам і істотно нівелював в очах Москви вимушену участь їх у пропагандистських кампаніях окупаційної адміністрації. У статті наголошено на тому, що обидва архієреї були пов'язані з радянськими спецслужбами, які уважно стежили за їхньою діяльністю. Обґрунтовано версію причетності радянських спецслужб до терактів проти митрополитів. Зазначено, що архієреї загинули через надмірне відхилення від потрібної радянському режимові церковної політики на окупованих землях.

Ключові слова: релігійно-церковне відродження, митрополит Олексій (Громадський), митрополит Сергій (Воскресенський), Автономна православна церква, Українська автокефальна православна церква, Українська повстанська армія, Екзархат Латвії і Естонії, «Московський конкордат».

DEATH OF THE MOSCOW PATRIARCHATE'S HIERARCHES DURING THE NAZI OCCUPATION

Vyacheslav Hordiyenko,

PhD (History),

Associate Professor at the Department of World History and its Methodology

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-1133-4199

liskovets62@gmail.com

Halyna Hordiyenko,

PhD (History),

Associate Professor at the Department of World History and its Methodology

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2424-2410

galinagordienko@ukr.net

Abstract. The article analyzes the circumstances of the death of the bishops who remained in the canonical subordination of the Moscow Patriarchate during the Nazi occupation, namely, Metropolitan Oleksii (Hromadskii) and Metropolitan Serhii (Voskresenskii). This paper addresses the main results of their activities as leaders of large Orthodox denominations, which arose as a result of religious and ecclesiastical revival on the occupied territories of the USSR. It is noted that being the head of the Autonomous Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Oleksii (Hromadskii) and the Exarch of Latvia and Estonia Metropolitan Serhii (Voskresenskii) of Vilnius and Lithuania did not allow separation of the Orthodox parishes of Ukraine and the Baltics from the Moscow Religious and Church Center despite the danger and pressure from the occupiers and the national Resistance Movement. It is stated that this direction of the bishops' activity fully corresponded to the Soviet interests and significantly leveled in the eyes of Moscow their forced participation in the propaganda campaigns of the occupation administration. The article emphasizes that both bishops were connected with the Soviet secret services, which closely monitored their activities. The article substantiates the version of the Soviet special services' involvement in the terrorist attacks against the metropolitans. It is noted that the bishops died due to excessive deviation from the church policy required by the Soviet regime on the occupied lands.

Key words: religious and ecclesiastical revival, Metropolitan Oleksii (Hromadskii), Metropolitan Serhii (Voskresenskii), Autonomous Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Insurgent Army, Exarchate of Latvia and Estonia, "Moscow Concordat".

Вступ. Проблеми взаємодії держави і церкви завжди викликали дослідницький інтерес у фахівців із різних галузей гуманітаристики. Значний внесок у їхню наукову розробку здійснено істориками. Багато матеріалу для вчених у цій сфері дало ХХ ст., зокрема період Другої світової війни. Релігійно-церковне життя на окупованих нацистами територіях СРСР було надзвичайно динамічним, конфліктним і навіть іноді супроводжувалося загибеллю священнослужителів. Серед загиблих представників духовенства були й два вищі ієрархи Московської патріархії: митрополит Олексій (Громадський) і митрополит Сергій (Воскресенський). Частіше за все про обставини їхньої загибелі писали дослідники із країн пострадянського простору. Усіх цих істориків можна умовно поділити на групи залежно від того, якої інтерпретації подій, пов'язаних із трагедією, вони дотримувалися. Так, більшість дослідників доводять, що московські православні ієрархи загинули внаслідок терактів, проведених нацистськими спецслужбами, або від рук партизанів-націоналістів. Меншість науковців схильні вважати, що смерть обох архієреїв настала внаслідок розправи над ними радянських спецслужб. До першої групи науковців належать такі відомі російські історики церкви, як М. Шкаровський (Shkarovskij, 2007), В. Підгайко (Pidgajko, 2010), Г. Вишиванюк (Vyshivanyuk, 2007). Усі вони так або інакше

пов'язані з нинішнім Московським патріархатом. Їхні монографії і статті мають апологетичний характер, усіляко вигороджують діяльність Російської православної церкви (далі – РПЦ) у роки Другої світової війни в умовах нацистської окупації. Тексти відомого автора М. Шкаровського мають солідну джерельну базу. Він чи не єдиний із церковних істориків, хто особисто опрацював великий масив нацистських документів. Його монографія «Крест и свастика» містить багато цитат із документів берлінського Бундесархіву, Політичного архіву Міністерства закордонних справ у Бонні, Бундесархіву-Мілітарархіву у Фрейбурзі, Архіву інституту сучасної історії в Мюнхені. Що стосується загибелі архієреїв, то в М. Шкаровського немає сумнівів у тому, що Олексія (Громадського) убили українські націоналісти, а Сергій (Воскресенський) став жертвою нацистського терору (Shkarovskij, 2007: 450–451). Так само безапеляційно стверджували про вину українських націоналістів у загибелі митрополита Олексія (Громадського) В. Підгайко (Pidgajko, 2010: 310) і Г. Вишиванюк (Vyshivanyuk, 2007: 93).

Уперше версії причетності радянських агентів до вбивств обох митрополитів були оприлюднені в окупаційній пресі. Варто зазначити, що, незважаючи на відсутність у публікаціях установлених фактів для підтвердження, ці версії не викликали сумнівів у читачів, оскільки всі знали про масштабні репресії радянського режиму проти духовенства в довоєнний період. Серед істориків, які відкинули версію вбивства митрополита Сергія (Воскресенського) нацистами, варто виділити сучасного дослідника І. Петрова. У своїй дисертації «Идеологические и национальные аспекты деятельности православного духовенства Балтии и Северо-Запада России (1940–1945 гг.)» він аргументовано спростував висновки М. Шкаровського і його послідовників. Щоправда, історик, посиляючись на брак документів із російських архівів, утримався від визнання радянського сліду в терористичних актах проти митрополитів Московської патріархії (Petrov, 2014).

Основна частина. З огляду на стан розроблення проблеми в науковій літературі ми маємо намір у цій статті обґрунтувати версію причетності до вбивств митрополита Олексія (Громадського) і митрополита Сергія (Воскресенського) радянських органів безпеки. Для досягнення цієї мети ми спробуємо стисло проаналізувати діяльність обох архієреїв в умовах нацистської окупації, а також виявити характер контактів їх із радянськими охоронними структурами, установити вчинки священнослужителів, які завдали істотної шкоди релігійній політиці радянського режиму.

Наше дослідження базується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системного підходу. Провідними спеціальними методами дослідження були проблемно-хронологічний, компаративний, ретроспективного аналізу.

Як ми вже зазначали вище, під час нацистської окупації частини території СРСР за нез'ясованих до кінця обставин загинули православні архієреї, які зберігали канонічний зв'язок із Московською патріархією. 7 травня 1943 р. на Волині був убитий митрополит Автономної православної церкви (далі – АПЦ) Олексій (Громадський), а 29 квітня 1944 р. група невідомих розстріляла на дорозі з Риги до Каунаса Екзарха Латвії й Естонії митрополита Сергія (Воскресенського). Варто зазначити, що це були не рядові єпископи, а високопоставлені архієреї, очільники досить великих конфесій, паства яких налічувала мільйони вірян. Обидва під час окупації перебували під пильним контролем нацистської адміністрації і спецслужб. Їм довелося брати активну участь в антирадянській пропаганді, виступати з посланнями до пастви з відповідним змістом. Обидва багато зробили у справі відродження релігійно-церковного життя в умовах нацистської політики «релігійної свободи».

Як і всі православні священнослужителі на окупованих нацистами землях, митрополити Олексій (Громадський) і Сергій (Воскресенський), брали активну участь у широкомасштабних пропагандистських акціях нацистів антирадянського змісту. У своїх посланнях пастві архієреї вимушені були висловлювати похвали німецьким військам за перемоги над безбожним

більшовицьким режимом, «здраниці» на адресу А. Гітлера та його армії тощо. Так, у матеріалі газети «За Родину» від 3 грудня 1942 р. кореспондент В. Мухін повідомив про передачу відомством Альфреда Розенберга духовної літератури в розпорядження Екзарха Латвії й Естонії. Кореспондент писав щодо цього: «На противагу більшовизму, який руйнував церкви, організував масові заслання і навіть убивства духовенства, переслідував віруючих, – націонал-соціалістична Німеччина не тільки дозволяє всяку церковну діяльність, але й підтримує її всіма можливими заходами <...> Примітним є те, що штаб Розенберга, який отримав у самий розпал війни безпосередньо від Адольфа Гітлера доручення – вести духовну боротьбу проти основ більшовицького світогляду, тепер зміг вручити екзархові 1 026 священних книг». Далі у своїй публікації автор помістив текст промови митрополита Сергія у відповідь на звернення представника штабу Розенберга: «<...> Передусім ми дякуємо великому німецькому Фюреру, котрий рятує Європу від червоних загарбників. Особливо дякуємо Адольфу Гітлеру, який у тяжку годину війни знайшов час потурбуватися про збереження культурних цінностей і звелів повернути руській Церкві її майно. Ми молимо Всевишнього, щоб він і надалі низпослав Адольфу Гітлеру силу і міцність для остаточної перемоги над більшовизмом» (Muhin, 1942: 4). Власне, ця діяльність архієреїв хоча й викликала в Москві несприйняття, але не зумовила потреби негайного покарання за «зраду» і «відступництво». Проте ситуація для церковних очільників у певну мить кардинально змінилася: для митрополита Олексія (Громадського) – у жовтні 1942 р., а для митрополита Сергія (Воскресенського) – у вересні 1943 р.

Спочатку з'ясуємо ситуацію, яка визначила долю Екзарха Латвії й Естонії митрополита Віленського і Литовського Сергія Воскресенського. 3–4 вересня 1943 р. на зустрічі у Кремлі Й. Сталіна і вищих архієреїв Московської патріархії відбулось укладення так званого «Московського конкордату», тобто проголошення « нової релігійної політики » радянського режиму. До цього партійно-урядове керівництво СРСР підштовхнула потреба «перехопити» у нацистів пропагандистську карту «релігійної свободи». Більш приземленою причиною «Московського конкордату» була потреба упорядкувати стосунки між атеїстичною радянською адміністрацією, яка поверталася після вигнання нацистів в Україну, і численними православними парафіями, яких упродовж нацистської окупації постало тут більше ніж 4 500. Отже, у нацистській пропаганді з'являється новий сюжет: заперечення або спростування радянської релігійно-церковної політики. Усіма доступними засобами необхідно було показати, що ставлення німців до релігії і церкви є більш цивілізованим, ніж те, що робить у цій сфері сталінське керівництво. Факт обрання в Москві патріарха РПЦ потрібно було морально розвінчати і долучити до цього різні церковні структури. Зокрема, не без заохочення нацистів у Відні відбулася нарада православних єпископів, які представляли закордонну РПЦ. У роботі «Архієрейської наради ієрархів Руської церкви за кордоном», яка тривала упродовж 21–24 жовтня 1943 р., взяли участь очільники Середньо-Європейського та Західно-Європейського митрополичих округів (Анастасій (Грибановський), Серафим (Лук'янов), митрополит Берлінський і Німецький Серафим (Ляде), єпископи Празький, Потсдамський і Віденський Сергій, Філіп, Василь), архієпископ Гродненський і Білостокський Венедикт, два архімандрити, кілька священників та мирян. Результати роботи наради були оформлені у двох документах – «Звернення до всіх віруючих Православної руської церкви на Батьківщині і у розсіяному стані суцям» та «Резолюція про те, чим Церква може сприяти боротьбі із більшовицьким безбожжям». Головним у цих документах було проголошення невизнання канонічним обрання в Москві 8 вересня 1943 р. патріарха Сергія (Страгородського) (Petrov, 2016: 195–196). Окупаційна влада вимагала організувати такого ж характеру акцію і від Екзарха Латвії й Естонії митрополита Віленського і Литовського Сергія (Воскресенського).

Варто зазначити, що важливим напрямом діяльності митрополитів була протидія релігійно-церковному руху за автокефалію, тобто за відокремлення від Московської патріархії і повер-

нення під омофор Константинопольського патріарха. На цьому напрямі і митрополит Сергій, і митрополит Олексій діяли досить успішно, з огляду на вкрай непрості умови нацистської окупації. Спільним для обох архієреїв упродовж їхнього служіння під час війни було звинувачення їх у співпраці з радянськими спецслужбами. Сьогодні дослідники сходяться на думці, що практично всі священнослужителі, які залишилися в живих до 1941 р., у тій або іншій формі співпрацювали з відповідними відділами Наркомату внутрішніх справ (далі – НКВС) та Наркомату державної безпеки (далі – НКДБ), бо тільки завдяки цьому вони й не потрапили під жорна антирелігійного терору. Ще більшою мірою це стосується архієреїв Московського патріархату. Зокрема, М. Шкаровський вказував у своїй книзі, що митрополита Сергія (Воскресенського) НКВС навмисне не евакуював під час відступу для майбутнього використання спецслужбою (Shkarovskij, 2007: 320). Потрапивши в зону нацистської окупації, вони мусили ні на хвилину не забувати про свій зв'язок із Москвою, бо знали, наскільки довгі руки мають НКВС і НКДБ. Тільки до найближчого оточення єпископів АПЦ і Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) відповідні відомства НКВС, за словами дослідника Д. Веденєєва, запровадили 18 «кваліфікованих агентів радянської спецслужби» (Vedeneev, 2016: 398). Біля самого митрополита Сергія (Воскресенського) в останній період його діяльності в окупації перебував агент НКВС на псевдо «Крестік», тобто архімандрит Філіп (Морозов) (Vasil'eva, 2009: 326). Цей агент свідчив працівникам 2-го управління НКДБ СРСР у серпні 1944 р. про обставини загибелі митрополита (Vasil'eva, 2009: 127–136).

Власне, ці обставини вперше досить чітко були описані в повідомленні окупаційної газети «За Родину» від 3 травня 1944 р. під заголовком «Убивство екзарха митрополита Сергія». За 5 км від містечка Круоніс на шляху від Риги до Каунаса машину, у якій їхав митрополит із водієм і приятелями архієрея – подружжям акторів Ридикульцевих, обігнала автівка світлого кольору і маневром змусила авто з митрополитом зупинитися. Із світлого автомобіля вийшли двоє або троє з автоматами і впритул розстріляли пасажирів зупиненої ними машини. Сам митрополит, його водій і Ридикульцеви загинули на місці. Зазначалось, що вбивці були одягнені в німецьку форму. Поліція знайшла на місці злочину гільзи від патронів німецького і радянського зразка. Свідки терористичного акту повідомили також, що убивці застрелили й дівчину, яка випадково опинилася неподалік. У повідомленні, поміж іншого, зазначалося, що митрополит загинув через те, що гостро виступав проти «церковного лицемірства радянського уряду» (Ivanov, 1944: 1).

В історичних дослідженнях ця тема вивчена досить ґрунтовно. Уважаємо, що найбільш компетентні розслідування із цього питання провели російські історики М. Шкаровський та І. Петров. М. Шкаровський проаналізував усі відомі концепції обставин загибелі митрополита Сергія (Воскресенського), спираючись як на радянські, так і на німецькі історичні джерела. На його думку, митрополит загинув від рук нацистських спецслужб, оскільки не виконав вимоги окупаційної влади: на архієрейській нараді в Ризі 5 квітня 1944 р. ухвалити документ, де б було чітко зафіксовано невизнання канонічним обрання в Москві патріарха Сергія (Страгородського). Історик наводить цілу низку документів із відкритих сьогодні архівів нацистської Німеччини про те, як працівники нацистської служби охоронної поліції СД стимулювали проведення такої наради і намагалися коригувати зміст «Звернення». І, хоча дослідник так і не знайшов у давно цілком доступних нацистських архівах жодного документа про ухвалу гітлерівців на ліквідацію Сергія (Воскресенського), він схильний уважати, що це була справа саме їхніх рук. Версію про причетність до вбивства митрополита радянських спецслужб М. Шкаровський відкинув, оскільки для її підтвердження, як він доводить, відсутні архівні матеріали. Відомо, що в Російській Федерації (далі – РФ) архіви з документами Другої світової війни закриті для дослідників як мінімум до середини поточного століття.

Більш обережним у своїх висновках щодо загибелі митрополита Сергія (Воскресенського) був російський дослідник І. Петров. Він послідовно спростував всі головні версії

«нацистського сліду» у вбивстві митрополита, проаналізувавши такі джерела: «Заяву» в органи НКВС архімандрита Філіпа (Морозова) (агента «Крестіка») і протокол допиту керівника СС і поліції в Остланді і Півночі Росії Фрідріха Еккельна від 31 грудня 1945 р. Історик аргументовано показав, що обидва джерела є ненадійними, оскільки їхні автори давали свідчення з метою вигорудити себе і подати потрібну радянським слідчим версію подій. Головним у міркуваннях автора є твердження: «<...> як у радянської, так і в нацистської сторони були свої «рахунки» до Екзарха, адже його незалежна позиція ніяк не могла вписатися в контекст як однієї, так і іншої релігійної політики» (Petrov, 2014: 200). І. Петров схильний утримуватися від однозначного твердження про винуватців загибелі митрополита Сергія (Воскресенського) доти, доки не будуть віднайдені незаперечні архівні матеріали про мотиви, замовників і виконавців злочину.

На нашу думку, з огляду на те, що радянські архіви в РФ є нині практично недоступними, варто вказану проблему розглядати в іншій площині. Варто спробувати оцінити тягар «вини» російського ієрарха, з одного боку, перед нацистами, з іншого – перед радянським режимом загалом і перед його спецслужбами зокрема. Не варто забувати, що митрополит Сергій (Воскресенський) мав тісні контакти з радянськими охоронними відомствами. Його активна діяльність, спрямована на відродження релігійно-церковного життя і збереження відродженої церкви в канонічному зв'язку з Московською патріархією, практично була продовженням об'єднувальної тенденції радянської релігійно-церковної політики 1939–1941 рр. Це не тільки не суперечило інтересам радянського режиму, але значною мірою й відповідало їм. Участь митрополита у пропагандистських акціях окупаційної влади, виголошення славослов'я А. Гітлерові і вермахту, звісно, шкодили справі протистояння нацистським окупантам. Однак для радянських спецслужб це було цілком зрозумілим і допустимим для того, щоб агент не викликав підозри в окупантів. Проте в цій досить делікатній сфері діяльності митрополит припустився, як гадаємо, помилки. В укладеному ним і погодженому з іншими архієреями «Зверненні» від 5 квітня 1944 р. Сергій (Воскресенський) перейшов дуже тонку грань між стандартною пропагандистською заявою і предметною та дошкульною критикою радянської «нової релігійної політики». Незважаючи на тиск із боку окупаційної влади, яка вимагала від митрополита визнання неканонічним обрання в Москві патріарха восени 1943 р., архієрей зміг обійти у «Зверненні» це питання. Але в тій частині документа, де йшлося про «нову релігійну політику» Кремля, митрополит Сергій проявив, на наше переконання, занадто багато полемічного таланту. Ось фрагмент тексту «Звернення Архієрейської Наради в Ризі «Більшовизм є безбожжя і нелюдність»», який прискорив загибель митрополита: «<...> Православні люди! Ми закликаємо вас не піддаватися більшовицьким напучуванням й не вірити більшовицьким обіцянкам! Більшовизм є безбожжя і нелюдність, насильство і брехня.

Чи можна думати, що після двадцяти п'яти років лютого переслідування Церкви більшовики раптом стали її поборниками, після двадцяти п'яти років терористичного зневажання свободи раптом стали її захисниками, після двадцяти п'яти років рабовласницького знущання над Росією раптом перейнялися любов'ю до неї? Було б божевіллям повірити цьому. Сталін не Савл і Павлом не стане» (підкреслення наше – В. Г.; Г. Г.) (Muhin, 1944: 1). Агент НКВС за жодних обставин не мав права заявляти про лицемірство особисто Й. Сталіна. Яскрава проповідницька фраза «Сталін не Савл і Павлом не стане» практично прирекла митрополита на загибель. А спосіб ліквідації архієрея вже був «відпрацьований» на Волині рівно за рік до трагедії на шосе Рига – Каунас.

Релігійно-церковне життя в окупованій нацистами Україні розвивалося не менш драматично, ніж в окупованих країнах Балтії. Тут велику роль відіграла Польська автокефальна православна церква (далі – ПАПЦ). Велика її частина – Волинська єпархія опинилася після розділу Польщі між гітлерівською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом у межах радянської України. Це була повноцінна церковна структура з налагодженим релігійним жит-

тям (приблизно 800 парафій, функціонуючі храми, сотні священників, єпископи). ПАПЦ перебувала в канонічному зв'язку із Вселенським патріархатом. Частина парафій Волинської єпархії в міжвоєнній Польщі була українізована, тобто богослужіння в церквах священники проводили українською мовою або старослов'янською з українською вимовою. Процесові українізації сприяв як керуючий єпархією архієпископ Олексій (Громадський), так і його вікарій – Луцький єпископ Полікарп (Сікорський) (Vyshivanyuk, 2007: 75).

Після того, як Волинь, Галичина і Буковина опинилися у складі УРСР, виникла непроста ситуація: релігійно-церковне життя на території всього СРСР, в УРСР також, було практично зведене нанівець, а на новоприєднаних землях воно було допіру цілком повноцінним. Щоб і тут завершити радянізацію і як її складник – подолати релігію і знищити церкву, партійно-урядовому керівництву СРСР потрібно було ліквідувати канонічну залежність православних парафій Волині від закордонного центру – від Константинополя. Для цього й була використана Московська патріархія. Вона отримала завдання від спецслужб негайно провести канонічне перепідпорядкування православних парафій на новоприєднаних землях від Константинопольського патріархату до Московської патріархії. Відразу ж був затверджений алгоритм дій для вирішення цього завдання: архієреї колишньої ПАПЦ мусили прибути до Москви і в Московській патріархії написати прохання про приєднання до Російської православної церкви. Далі, у центральному храмі патріархії відбувалося таїнство покаяння, а за ним молитовне єднання. На Волинь із завданням переконати ієрархів ПАПЦ було направлено митрополита Сергія (Воскресенського), який досить успішно його виконав. Серед тих, хто побував у Москві і формально приєднався до Московської патріархії, був і архієпископ Олексій (Громадський). Очевидно, саме тоді з ним попрацювали співробітники п'ятого (церковного) відділу НКДБ. Тільки цим можна пояснити те, чому ієрарха не розстріляли в числі тисяч заарештованих українців у перші дні нацистського наступу (Vyshivanyuk, 2007: 78). Варто зазначити, що впродовж 1940–1941 рр. Московська патріархія ініціювала висвячення кількох своїх кандидатів у єпископи для Волині. Це робилося для того, щоб мати тут свої перевірені кадри для контролю над релігійно-церковною ситуацією. Єдиним волинським архієреєм, який формально не приєднався до Московської патріархії, був єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) (Smurnov, 2019: 400).

Політика «релігійної свободи», яку застосували нацисти на окупованих територіях СРСР, відкрила шлях до релігійно-церковного відродження в Україні. До цієї справи долучилися ініціативні групи на місцях, колишні священнослужителі, що дивом вижили під час більшовицького терору, а також діячі українського національно-визвольного руху. У перші місяці нацистської окупації на Волині серед віруючих панувала думка, що архієпископ Олексій (Громадський), як етнічний українець і учасник українізації православ'я в міжвоєнній Польщі, очолить процес відродження української православної церкви. Проте невдовзі вони з розчаруванням дізналися, що ієрарх не тільки не підтримав цю тенденцію, але навіть не виявив бажання повернутися в лоно ПАПЦ. 18 серпня 1941 р. архієпископ Олексій скликав у Почаївській лаврі єпископський собор, що затвердив ухвалу про збереження канонічного зв'язку з Московською патріархією й утворення Автономної православної церкви (Smurnov, 2020: 393). У відповідь національно орієнтовані церковні активісти взялися за розбудову Української автокефальної православної церкви, яка канонічно була б зв'язана з Польською автокефальною православною церквою, а через неї – із Вселенським патріархом. Очолив цей процес в окупованій Україні єпископ Полікарп (Сікорський). У лютому 1942 р. в Україні вже існували дві конфесії – Автономна православна церква й Українська автокефальна православна церква. Такий розвиток подій у релігійно-церковному житті України цілком відповідав політиці нацистів у цій сфері. Вони прагнули не допустити створення на окупованих українських землях єдиної церковної структури, яка б могла перешкоджати їхньому пануванню (Stokolos, 2004: 92).

Між обома православними конфесіями розпочалася боротьба за вплив на всій території окупованої України, де бурхливо відроджувалося релігійне життя. «Автономісти» й «автокефалісти» намагалися взяти під свою опіку відроджені до життя численні парафії в містах і селах рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації. Взаємопоборювання конфесій супроводжувалося гострою полемікою. «Автономісти» оголошували «автокефалістів» «неканонічними», «безблагодатними» і навіть «самосвятами». У відповідь останні оголошували «автономістів» «москвофілами», «радянськими агентами» тощо. Міжцерковна боротьба упродовж 1942 р. почала вже заважати окупантам, які вимушені були навіть вживати заходів для заспокоєння опонентів. Непримиримість посилювалася церковним проповідями, у результаті чого на Волині відбулось досить чітке розмежування між парафіями. Місцеве населення добре знало, у якій церкві править «самосвят», а в якій «москвофіл» чи «радянський агент».

Митрополиту (із грудня 1941 р.) Олексію (Громадському), незважаючи на жорстку критику з боку національно орієнтованих церковних активістів, вдалося досить швидко розширити канонічну територію своєї конфесії на всю Наддніпрянщину (Smugnov, 2021: 199). Автономна церква значно посилилася, було створено нові єпархії, для управління якими спішно висвячувалися єпископи. Нацистські окупанти в реалізації своєї релігійної політики на українських землях дотримувалися принципу – у відповідному регіоні України підтримувати слабшу конфесію проти сильнішої. Якщо в одному генерал-комісаріаті переважали автономісти, то окупаційна адміністрація непомітно допомагала автокефалістам і діяла, навпаки, у тому генерал-комісаріаті, де переважали автокефалісти. Отже, обидві конфесії, і АПЦ, і УАПЦ, конфліктували одна з одною, залишалися безпечними для окупаційного режиму та брали активну участь у пропагандистських акціях нацистів.

Наприкінці 1942 р. на Волині ситуація істотно ускладнилася. Тут почали формуватися бойові загони партизанів-націоналістів, які згодом стануть відомими під назвою «Українська повстанська армія» (далі – УПА). Особливо активними були підрозділи, підконтрольні Організації українських націоналістів (далі – ОУН). Ворогами для УПА, окрім німців, були бойовики Армії Крайової і радянські партизани. Населення Волині переважно підтримувало повстанців. Зазвичай це були парафіяни УАПЦ. Однак більшість парафій у цьому краї належали АПЦ. Священники цих парафій уже сприймалися значною частиною волинян як вороги, як прихильники Москви і її панування над українцями. Митрополит Олексій (Громадський) не міг не бачити, яка загроза нависла над волинськими священниками-автономістами. Ця обставина, поряд з іншими, змусила його погодитися на пропозицію архієреїв УАПЦ архієпископа Никанора (Абрамовича) і єпископа Мстислава (Скрипника) укласти «Акт поєднання» 8 жовтня 1942 р. в Почаївській лаврі (Zinkevych, 1987: 729–731). Цим Актом проголошувалося створення єдиної автокефальної православної церкви в Україні, а закиди Автономної церкви щодо неканонічності УАПЦ – такими, що не існують. Ця подія викликала радість в автокефалістів і обурення в кількох єпископів АПЦ. Єпархії цих єпископів перебували в регіонах, де підрозділів УПА не було. Лідером опозиції щодо митрополита Олексія (Громадського) через укладання ним «Акта поєднання» став єпископ Пантелеймон (Рудик), правлячий архієрей Київської єпархії. Він навіть запропонував своїм прихильникам відокремитися від очільника АПЦ і створити нову православну конфесію із центром у Берліні (Zinkevych, 1987: 331–333). Критика митрополита Олексія була настільки гострою і небезпека нового розколу настільки реальною, що він на початку грудня 1942 р. оголосив про відкликання свого підпису під «Актом поєднання» (Zinkevych, 1987: 735).

Навесні 1943 р. на Волині посилювався партизанський рух, підрозділи УПА почали проводити бойові акції проти нацистських окупантів. Окрім них, на Волині діяли і групи радянських партизанів. Почастішали напади на військові частини, колони автомашин, склади зі зброєю й амуніцією. У цій напруженій атмосфері сталося вбивство митрополита Олексія (Громадського)

(Pidgajko, 2010: 310). Від очевидців стало відомо, що митрополита 6 травня запросив на зустріч наступного дня до себе, у свою резиденцію в Луцьку, генерал-комісар округи Волинь – Поділля Генріх Шене. Він навіть виділив архієрею свій автомобіль, щоправда, цього разу без охорони. Цей автомобіль обстріляла із засідки біля залізничної станції Смига група бойовиків. На місці загинули всі пасажери автомобіля і водій. Були вбиті секретар консисторії АПЦ протоієрей Федір Юркевич, перекладач Марко Жихарев, водій Олександр Мельничук і сам митрополит. Він отримав шість важких поранень розривними кулями і ще деякий час був живим. Місцеві побоялися дати підводу, щоб перевезти стікаючого кров'ю архієрея до шпиталу. Загиблих підібрали німецькі вояки, які їхали слідом за машиною митрополита. Їх також обстріляли невідомі, кілька солдатів були поранені. В окупаційній пресі повідомлялося, що митрополит став жертвою терористичного акту радянських партизанів.

На відміну від теракту проти митрополита Сергія (Воскресенського), про замовників і виконавців якого існують лише припущення і висновки істориків, про вбивство митрополита Олексія (Громадського) відомо набагато більше. Як це сталося описав у своїх спогадах під заголовком «У наступних і відступах» колишній польовий командир УПА на Кременеччині під час нацистської окупації Максим Скорупський на псевдо «Макс». Книга зі спогадами вийшла у світ у 1961 р. завдяки Українсько-американській видавничій спілці (Чикаго). Макс розповів, що 7 травня 1943 р. він у складі групи бойовиків із підрозділу формації ОУН-мельниківців вийшов на завдання. Партизани мали здійснити напад на військовий автомобіль на дорозі біля с. Смига неподалік від залізниці з метою заволодіння зброєю. Автор, описуючи підготовку до нападу, зазначив, що один із бійців жартома сказав, що вони «уб'ють якогось попа і повернуться додому». Прочекавши в засідці три години, упродовж яких дорогою проїхали дві цивільні машини і жодної військової, бойовики вирішили обстріляти перший автомобіль, який щойно з'явиться. «За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, зацокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі, і раптом з'їхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не віримо: з авта випали чотири трупи, між ними священик і єпископ Олексій (Громадський). Усі жажнулися. Сталася фатальна помилка.

Забрали ми архієрейську течку й шапку, яку він віз у круглій коробці (білий архієрейський клобук) (підкреслення наше – В. Г.; Г. Г.) і чим скорше відійшли в напрямку табору. Думки поділилися, одні говорили по дорозі, що так йому й треба, москвофілові, – він виступав проти української церкви, другі цілком не схвалювали нашого вчинку. Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й за великий гріх» (Skorupskyi, 1992: 92). Серед деталей розповіді Макса привертає увагу така: окрім документів, які віз митрополит, партизани чомусь забрали із собою абсолютно непотрібний у бойовому повсякденні митрополичий клобук.

Спогади Максима Скорупського, здавалося б, розставили всі крапки над «і» у питанні загибелі глави Автономної православної церкви. Але в розповіді польового командира УПА є фрагмент, який змушує розглянути подію під іншим кутом зору. У ньому Макс розповів про своє перебування в рядах радянських партизанів. Це тривало упродовж січня – квітня 1943 р. У квітні, за словами автора, опинившись перед загрозою арешту, він разом із своїм товаришем втік від них і потрапив до підрозділу українських повстанців-мельниківців (Skorupskyi, 1992: 72–73). І перша ж бойова операція Макса в новому партизанському загоні завершилася такою помилкою. Отже, перед дослідниками постає ціла низка нових пошукових завдань.

Ми ж, усвідомлюючи недоступність основного масиву архівних джерел, які б пролили більше світла на обставини загибелі митрополита Олексія (Громадського), спробуємо встановити, перед ким найбільше «завинив» архієрей своїми діями на посту глави АПЦ, у кого був мотив до злочину. Для нацистів митрополит був абсолютно прийнятною фігурою, він брав активну участь у пропагандистських акціях окупантів, не мав жодних зв'язків із націоналістичним і радянським підпіллям, очолював конфесію, яка протистояла УАПЦ – конфесії, що все

більше драгувала окупаційну владу. Незважаючи на те, що митрополит, поставивши підпис під «Актом поєднання», дещо вийшов за рамки релігійно-церковної політики окупантів, ліквідувати його в нацистів не було жодних мотивів. Так само не було мотивів убивати єдиного архієрея серед єпископату АПЦ, що був готовий іти на компроміс з УАПЦ, і в українських повстанців. У вересні 1943 р. вони захопили і вивезли в ліс єпископа АПЦ Мануїла (Тарнавського), де за співпрацю з нацистами партизанським трибуналом архієрей був засуджений до повішання. Після виконання вироку партизани оголосили про це, поширивши листівку «За зраду – смерть!». Тобто із цього не робилося таємниці (Pidgajko, 2010: 314).

Найбільше митрополит своїми діями «завинив» перед радянськими спецслужбами. Від 18 серпня 1941 р. і до 8 жовтня 1942 р. Олексій (Громадський), незважаючи на тиск і загрози, проводив політику збереження канонічного зв'язку з Московською патріархією, формально увівши таким чином у підпорядкування Москві понад дві тисячі щойно відроджених парафій на окупованих нацистами землях України. Але, уклавши «Акт поєднання» з автокефалістами, митрополит, з погляду радянських органів, «зрадив» їх як агент. Варто зазначити, що радянське партійно-урядове керівництво надзвичайно прискіпливо ставилося до питання збереження під омофором Московської патріархії всіх парафій, які увійшли до її складу упродовж 1940–1941 рр. Так, за активного сприяння НКВС у квітні 1942 р. в м. Ульяновську було проведено архієрейський собор Московської патріархії. Окрім місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського), у його роботі взяли участь 10 архієреїв. Деяких із них доставляли на собор прямо з ГУЛАГу. Тобто в найважчі місяці війни з нацистами радянський уряд виділив матеріальні ресурси, відволік від важливих завдань працівників НКВС і НКДБ для проведення церковного зібрання для суду над «зрадником» єпископом Полікарпом (Сікорським), але, по суті, для винесення вироку за те, що він посмів як голова УАПЦ зазіхнути на мільйони віруючих України, які мали залишатися під церковною владою Москви. Собор російських архієреїв 28 березня 1942 р. затвердив відповідну ухвалу із цього питання – «позбавлення сану, чернецтва і всякого духовного звання». Основні документи Московської патріархії у справі про «зраду єпископа Полікарпа» були оприлюднені у пропагандистській книзі «Правда о религии в России» (Yarushevich, 1942: 141).

Висновки. Митрополити Олексій (Громадський) і Сергій (Воскресенський) із початком німецько-радянської війни залишилися на окупованій території і взяли активну участь у відродженні релігійно-церковного життя. Незважаючи на необхідність брати участь у пропагандистських кампаніях нацистів на окупованих землях, обидва архієреї зробили все можливе, щоб утримати в канонічному зв'язку з Московською патріархією великі православні конфесії, що цілком відповідало інтересам сталінського керівництва. Водночас на певному етапі своєї діяльності архієреї припустилися грубих помилок, які поставили їх у вороже становище щодо релігійно-церковної політики радянського режиму. Оскільки вони перебували в особливих стосунках із радянськими спецслужбами, ці помилки виглядали як «зрада». «Зрадою» став підпис митрополита Олексія (Громадського) під «Актом поєднання» з автокефалістами, «зрадою» став закид особисто Й. Сталіну за лицемірство в запровадженні «нової релігійної політики» у «Зверненні» від 5 квітня 1944 р. митрополита Сергія (Воскресенського). Знаючи з історії ХХ ст. та й із недавніх подій, як жорстоко карали радянські (російські) спецслужби не тільки ворогів, але і своїх «відступників», можна прийняти як найімовірнішу версію загибелі архієреїв – показове покарання «ренегатів» за шкоду, якої завдано радянській релігійно-церковній політиці. Звісно, ця версія потребує верифікації на основі нових архівних матеріалів, які зберігаються в РФ.

References:

1. Ivanov N. (1944) Ubijstvo Ekzarha mitropolita Sergiya [Assassination of Exarch Metropolitan Sergius], *For the Motherland*, № 98(498), p. 1 (in Russian).

2. Muhin V. (1942) Gosposdi, nisposhli Adol'fu Gitleru silu dlya okonchatel'noj pobedy! Germaniya darit 1026 pravoslavnyh duhovnyh knig russkomu ekzarhatu [Lord, send Adolf Hitler strength for final victory! Germany donates 1026 Orthodox spiritual books to the Russian Exarchate], *For the Motherland*, № 73, p. 4 (in Russian).
3. Muhin V. (1944) "Bol'shevizm est' bezbozhie i beschelovechnost". Vozzvanie Arhierejskogo Soveshchaniya v Rige ["Bolshevism is ungodliness and inhumanity". Appeal of the Bishops' Meeting in Riga]. *For the Motherland*, № 81 (481), p. 1 (in Russian).
4. Petrov I. (2014). *Ideologicheskie i nacional'nye aspekty deyatel'nosti pravoslavnogo duhovenstva Baltii i Severo-Zapada Rossii (1940–1945 gg.)* [Ideological and national aspects of the activity of the Orthodox clergy of the Baltic States and North–West Russia (1940–1945)]. (PhD Thesis). Sankt-Peterburg (in Russian).
5. Pidgajko V. (2010). Episkop Vladimiro_Volynskij i Kovel'skij Manuil (Tarnavskij) v istorii ukrainskih cerkovnyh razdelenij 1941–1943 godov [Bishop Vladimiro-Volynsky and Kovelsky Manuil (Tarnavsky) in the history of the Ukrainian church divisions of 1941–1943]. *Bulletin of PSTSU II: History. History of the Russian Orthodox Church*, № 2 (34), pp. 303–322 (in Russian).
6. Shkarovskij M. (2007). *Krest i svastika* [Cross and Swastika]. Moskva: Veche (in Russian).
7. Skorupskyi M. (1992). *Tudy, de bii za voliu (spohady kurinnoho UPA Maksyma Skorupskoho – Maksa)* [There, where there is the fight for freedom (memoirs of the kurinny UPA Maxim Skorupsky–Max)]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy (in Ukrainian).
8. Smyrnov A. (2019). Rol Mytropolita Varshavskoho Dionisiia Valedynskoho v konstytuivanni UAPTs formatsii 1942 roku [The role of the Metropolitan of Warsaw Dionysius Valedynski in the UAOC constitution formation in 1942]. *Uniwersytet Warszawski Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors*, № 10, pp. 389–406. DOI: 10.32612/uw.2543618X.2019 (in Ukrainian).
9. Smyrnov A. (2020). Orhanizatsiia Avtonomnoi Pravoslavnoi Tserkvy v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini v roky natsyistskoi okupatsii [Organization of the Autonomous Orthodox Church in Central and Eastern Ukraine during the Nazi Occupation]. *Zaporizhzhia Historical Review*, № 2, pp. 94–99 (in Ukrainian).
10. Smyrnov A. (2021). *Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny* [Between the Cross, the Swastika and the Red Star: Ukrainian Orthodoxy during the Second World War]. Odesa: Oldi+ (in Ukrainian).
11. Stokolos N. (2004) Konfesiina polityka okupatsiinoi administratsii reiskhkomisariatu "Ukraina" v 1941 – 1942 rr. [Confessional policy of the occupation administration of the Reich Commissariat "Ukraine" in 1941–1942]. *Historikal Journal*, № 3, pp. 91–111 (in Ukrainian).
12. Vasil'eva O., Kudryavcev I., Lykova L. (ed.) (2009). *Russkaya Pravoslavnaya Cerkov' v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sbornik dokumentov*. Moskva: Izdatel'stvo Krutickogo podvor'ya Obshchestvo lyubitelej cerkovnoj istorii (in Russian).
13. Vedeneev D. (2016). *Ateisty v mundirah. Sovetskie specsluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* [Atheists in uniform. Soviet special services and the religious sphere of Ukraine], Moskva: Algoritm (in Russian).
14. Vyshivanyuk A. (2007). Mitropolit Aleksij (Gromadskij) – Ekzarh Ukrainskoj Avtonomnoj Pravoslavnoj Cerkvi (1941–1943) [Metropolitan Alexy (Gromadskii) – Exarch of the Ukrainian Autonomous Orthodox Church (1941 – 1943)]. *Bulletin of PSTSU II: History. History of the Russian Orthodox Church*, no. 4 (25), pp. 71–95 (in Russian).
15. Yarushevich N. (ed.) (1942). *Pravda o religii v Rossii* [The truth about religion in Russia], Moskva: Moskovskaya patriarhiya (in Russian).
16. Zinkevych O., Voronyn O. (ed.) (1987). *Martyrolohiia ukrainskykh tserkov u chotyrokhtomakh. Tom I. Ukrainska Pravoslavna Tserkva* [Martyrology of the Ukrainian churches in four volumes Volume I The Ukrainian Orthodox Church], Toronto – Baltymor: "Smoloskyp" im. V. Symonenka (in Ukrainian).